

Spinoza De groeiende populariteit van de filosoof van de tolerantie

door Martijn Meijer

Op 24 november is het 375 jaar geleden dat de Amsterdamse filosoof Benedictus de Spinoza werd geboren. Zijn denkbelden over tolerantie en godsdienstvrijheid worden volop gebruikt in het huidige debat over immigratie. Amsterdam wil een monument voor hem oprichten. Daarom: dossier Spinoza.

Een allochtoon die vrijheid van meningsuiting predikt. Die geloof in de rede stelt boven geloof in een god – welke dan ook. Die bescheiden en zorgvuldig redenerend de tolerantie verdedigt. Zo'n allochtoon, daar lijkt Nederland met smart op te wachten.

Geen wonder dat Benedictus de Spinoza, de zeventiende-eeuwse Amsterdamse filosoof, op dit moment steeds populairder wordt. Benedictus de Spinoza werd deze maand precies 375 jaar geleden geboren in het hartje van Amsterdam, op 24 november 1632. Zijn ouders waren Portugees-joodse immigranten. Hij was een allochtoon van de tweede generatie – en hij integreerde bijzonder goed, om in moderne termen te spreken. Zo goed dat hij uit de Amsterdamse joodse gemeenschap verbannen werd. Er zijn nieuwe aanwijzingen voor de reden van die drastische maatregel: Spinoza wilde niet tot in lengte van dagen de schulden van zijn vader dragen, een rijke koopman die bij zijn overlijden nagenoeg failliet was, en daarom beriep hij zich op het Hollandse recht, en niet op het joodse recht – wat door de joodse autoriteiten beschouwd werd als ketterij.

Spinoza vertrok op zijn 28ste uit Amsterdam. Hij ging eerst naar Rijnsburg, een dorpje bij Leiden, waar hij in het huis van een vrijzinnig protestantse chirurgijn kon wonen en werken. Daar sloep hij lenzen om aan de kost te komen en schreef hij in de avonden aan zijn filosofische teksten, die hem later tot Nederlands belangrijkste filosoof zouden maken. Hij verhuisde naar Voorburg en later naar Den Haag, waar hij zijn belangrijkste werk voltooide, de Ethica. Daarin stelt hij dat de wereld van de verschijnselen terug te voeren is op één, alomvattende substantie, die > hij aanduidt als 'God of Natuur'. De mens is onderdeel van de natuur en onderworpen aan de natuurwetten; Spinoza verzet zich tegen de visie dat de wereld door God geschapen is speciaal voor de mens. God is voor Spinoza geen externe kracht, God (of de natuur) is de interne oorzaak, Hij spreekt

enkel en alleen door de natuurwetten. Dit betekent dat alles in de materiële wereld noodzakelijk zo gebeurt.

Op 44-jarige leeftijd overleed Spinoza aan tuberculose. Pas na zijn dood werden zijn belangrijkste werken uitgegeven – als hij dat bij zijn leven had gedaan, was hij waarschijnlijk in de gevangenis terechtgekomen.

Jodenhoek

Wie nu in de Amsterdamse Waterloopleinbuurt loopt, op zoek naar sporen van Spinoza, zal een teleurstelling beleven. Het huis waar hij 375 jaar geleden werd geboren stond ongeveer ter hoogte van het bruggetje voor café Dantzig, naast het stadhuis de Stopera. Ook het huis waar hij opgroeide is er niet meer: in de negentiende eeuw werd daar de Mozes en Aäronkerk gebouwd. Spinoza-biograaf Steven Nadler schrijft dat het huis van de familie Spinoza ‘dicht bij een van de drukste en bekendste kruisingen lag van de jodenbuurt. Er was daar een groentemarkt, er waren allerlei bedrijven en enkele zeer aantrekkelijke huizen. De familie Spinoza woonde dus in het hart van de jodenbuurt.’ De onzichtbaarheid van Spinoza’s verleden is exemplarisch: hoe weinig weten we immers van de levens van al die tienduizenden joodse immigranten die vanaf 1600 in Amsterdam een toevluchtsoord vonden. Ook de ‘Amsterdamse jodenhoek’ zelf, met zijn smalle straatjes, is nagenoeg verdwenen: de meeste huizen werden na de Tweede Wereldoorlog afgebroken, nadat de joden zelf waren weggevoerd naar de vernietigingskampen van de nazi’s.

Dat de belangstelling voor Spinoza’s denkbeelden de laatste jaren zo is toegenomen, is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan het werk van de Britse historicus Jonathan Israel. In twee dikke boeken, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750* (2001) en het vervolg *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man, 1650-1753* (2006) geeft hij Spinoza een centrale rol in de geschiedenis van wat Israel noemt ‘de radicale Verlichting’ uit de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Spinoza ging namelijk dwars tegen de theologische en filosofische opvattingen van zijn tijd in door God en de natuur met elkaar gelijk te stellen. Spinoza erkende de rede als enige autoriteit – dus niet de Bijbel of god, maar het redelijk denkvermogen van de mens. Israel vatte het immense belang van Spinoza onlangs nog samen in een interview: ‘Spinoza toonde aan dat de Bijbel een gewoon menselijk boek was. Hij betoogde dat er niet zoiets bestond als een goddelijke openbaring en dat we het moeten doen met de natuur; bovennatuurlijke zaken zijn verzinsels. Hij bepleitte een democratische regeringsvorm, hij sprak zich sterk uit voor de vrijheid van meningsuiting, en hij legde de grondslagen voor een ethiek die volkomen autonoom is.’ En Israel besloot met de woorden: ‘De bakermat van de radicale verlichting, de wieg van de moderniteit, stond in Nederland. Daar mag Nederland best eens wat trotser op zijn.’

Boegbeeld

In Amsterdam is goed geluisterd naar die woorden. Vorig jaar is de Amsterdamse Spinoza Kring opgericht. Er was al een vereniging Het Spinozahuis in Den Haag.

Een van de hoofddoelen van de nieuwe Amsterdamse Spinoza Kring is ‘Spinoza het boegbeeld van Amsterdam maken’, zegt voorzitter en oprichter van de kring, Frank van Kreuning. Op het Waterlooplein wil de Amsterdamse kring graag een monument voor de filosoof oprichten. De gemeente steunt inmiddels het initiatief. Ook is er een comité van aanbeveling gevormd, met daarin onder anderen oud-politicus Frits Bolkestein, Spinoza-kenner Jonathan Israel en vertaler van Spinoza’s Ethica Henri Krop en schrijver Geert Mak. Toen Van Kreuning tien jaar geleden met de vut ging, heeft hij het werk van Spinoza ontdekt; hij las alles van en over Spinoza en volgde cursussen bij de Vereniging Het Spinozahuis.

Het idee om van Spinoza het boegbeeld te maken van Amsterdam, zoals Erasmus dat van Rotterdam is, is niet los te zien van de maatschappelijke ontwikkelingen van de afgelopen jaren. Nadat in Amsterdam Theo van Gogh door een religieuze fanaat werd omgebracht, zijn er verschillende initiatieven ontplooid om de vrijheid van meningsuiting te bevorderen – zoals de Spreeksteen in het Oosterpark. Ook het monument voor Spinoza kan in dat licht worden gezien: het moet ons eraan herinneren dat in het verleden een zware strijd is gevochten voor de vrijheid van het individu.

‘Ik ga erg op Jonathan Israel af’, zegt Van Kreuning. Hij heeft Israels boeken over de radicale Verlichting nauwgezet bestudeerd. Aansluitend bij Israel ziet Van Kreuning in het werk van Spinoza de kerngedachte van de moderne westerse maatschappij geformuleerd: ‘Dat de staat er is om de vrijheid te garanderen van het individu om zich te kunnen ontwikkelen. Daarbij hoort een zo groot mogelijke vrijheid van denken en van meningsuiting. Voor veel mensen is dat allemaal vanzelfsprekend, maar niet voor iedereen. De vrijzinnig gereformeerde kerk bijvoorbeeld is in emancipatoir opzicht ver gevorderd, daar kun je spinozist zijn en geloven in een onpersoonlijke god. In de islam is zoiets duidelijk nog niet mogelijk.’

Spinoza heeft op zijn achtentwintigste Amsterdam onder moeilijke omstandigheden verlaten, zegt Van Kreuning. ‘Maar toch had hij de stad zeer hoog zitten, nergens ter wereld zag hij zoveel vrijheid van meningsuiting en religieuze tolerantie.’ Hij wijst op een passage in een van Spinoza’s boeken, de verhandeling over geloof en politiek, de Tractatus Theologico-Politicus. Daarin schrijft Spinoza: ‘Amsterdam bijvoorbeeld plukt de vruchten van deze vrijheid blijkens zijn groei, die alle volken bewonderen. In deze bloeiende en bevoorrechte stadstaat leven immers mensen uit alle volken en met alle mogelijke geloofsovertuigingen eendrachtig samen. Voor het overige bekommert men zich niet om het geloof of de sekte, omdat zij in de rechtszaal niet van belang zijn. Geen geloofsovertuiging wordt zo verafschuwd dat de aanhangers ervan niet door de magistraat worden geholpen en beschermd, mits zij niemand schade toebrengen, ieder het zijne geven en fatsoenlijk leven.’

Pannenkoekenhuisje

De schrijver en criticus Menno ter Braak toerde in 1935 rond in de omstreken van Den Haag, in ‘een oude, maar krachtige Ford’. In de buurt van Rijnsburg kwam hij op het idee om het Spinozahuis te bezichtigen. Na enig zoeken vond hij het ‘lieflijke’ huisje, dat zeer landelijk en stil gelegen bleek. ‘Onwillekeurig deed het mij denken aan het

pannenkoekenhuisje uit het sprookje', schrijft Ter Braak. 'Wie geeft ons dit Spinozasprookje van voornaamheid en afzijdigheid terug?'

Wie 72 jaar later naar Rijnsburg gaat, treft een dorp aan dat ligt ingeklemd tussen de buitenwijken van Leiden en Katwijk aan zee. Landelijk gelegen is het Spinozahuis al lang niet meer: aan de Spinozalaan staan lage flats en nieuwbouwhuizen die flink contrasteren met het 'pannenkoekenhuisje' waar de zeventiende-eeuwse filosoof werkte aan de Ethica, zijn beroemdste boek. Het sprookje lijkt voorgoed uit.

Theo van der Werf, de secretaris van Vereniging Het Spinozahuis, komt gewoon op de fiets naar het Spinozahuis. Hij woont niet ver, een half uurtje rijden, en dat is praktisch, want het beheer valt onder zijn verantwoordelijkheid. Van der Werf loopt de tuin in achter het huis, en wijst op de kozijnen: die zijn verrot. Het grootste probleem is het dak, dat laat vocht door. De twee museumkamers zijn redelijk intact, maar de rest van het huis, waar tot voor kort een beheerder woonde, verkeert in slechte staat.

Twintig jaar geleden werd het huisje voor het laatst gerestaureerd. De afgelopen vier jaar probeerde Van der Werf fondsen te werven voor herstelwerkzaamheden, maar hij kreeg de begroting niet rond. Wegens het verval konden er alleen nog op afspraak bezoekers komen. Zoals Ayaan Hirsi Ali. Vorig jaar september bezocht Hirsi Ali (in de media wel vergeleken met Spinoza vanwege hun beider strijd tegen religieus fundamentalisme) met een paar vriendinnen het Spinozahuisje, op de dag voordat ze naar Amerika vertrok. In het gastenboek schreef ze achter haar naam al haar nieuwe woonplaats: Washington DC. Gelukkig is de redding nu nabij. Na een alarmerend bericht dat in juni in NRC Handelsblad verscheen ('Red het Spinozahuis'), stelde vvd-kamerlid Atzo Nicolai Kamervragen aan Ronald Plasterk, de minister van OCW. Op de derde vraag, 'Vindt u dat de erfenis van Spinoza in brede zin, het waard is om te conserveren voor onze generatie en toekomstige generaties?', antwoordde Plasterk: 'Ja. De filosoof Spinoza had een grote plaats in de ontwikkelingen van het intellectuele denken in de samenleving en was een voorbeeld van het belang van de vrijheid van de onderzoeker tegenover de beperkingen van institutionele kaders.' Vervolgens stelde de minister via de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek 100.000 euro beschikbaar voor het behoud van het Spinozahuis. De Vereniging had zelf al 120.000 euro verzameld, dus daarmee zijn de 220.000 compleet die voor de restauratie nodig zijn.

Nu is het plan, vertelt Van der Werf, om het hele huis als museum in te richten. Het woongedeelte moet een tentoonstellingsruimte worden, op de bovenverdieping komt een zaaltje voor lezingen. Deze maand beginnen werklui met de isolatie van het dak en het vervangen van de kozijnen. Het grotendeels authentiek zeventiende-eeuwse interieur van de twee Spinozakamers is ondertussen elders opgeslagen; de bibliotheek (die rond 1900 gereconstrueerd werd volgens de boedelbeschrijving die bij Spinoza's dood in 1677 werd opgemaakt) is tijdelijk verhuisd naar de Universiteitsbibliotheek Groningen, die er ook een tentoonstelling omheen zal organiseren.

De Vereniging Het Spinozahuis beheert het huis al meer dan honderd jaar. Spinozakenner Willem Meijer was de eerste secretaris, vanaf de oprichting in 1896, en Theo van der Werf is de vierde, sinds 1990. Het is altijd een vereniging zonder subsidiegelden geweest, die kon bestaan van de contributies van de leden. Op dit moment heeft de vereniging tegen de duizend leden en is daarmee de grootste filosofische vereniging van Nederland.

Het zijn niet uitsluitend academici die lid worden, benadrukt Van der Werf. 'Het gaat van de stukadoor en de machinebankwerker tot de hoogleraar filosofie. Veel mensen uit de medische hoek ook.' Met de groeiende belangstelling voor Spinoza, de afgelopen tijd, neemt het aantal leden gestaag toe: de afgelopen twee jaar zijn er meer dan honderdvijftig bijgekomen.

We lopen het huis binnen en betreden de kamers van de filosoof: een woonkamer met een lessenaar en een kast met daarin Spinoza's bibliotheek, en een zijkamertje met 'een primitieve machinerie voor het slijpen van glazen', zoals Ter Braak schreef.

's Avonds beoefende Spinoza de wijsbegeerte, overdag sliep hij lenzen om in zijn onderhoud te voorzien. Zijn lenzen (voor onder meer microscopen) waren volgens Christiaan Huygens 'van hoge kwaliteit'. Lenzen slijpen was een destijds waardig maar voor Spinoza gevaarlijk ambacht, omdat het slijpstof zijn tuberculeuze aandoening verhevigde.

Het gastenboek laat zien wie allemaal langskwamen sinds de destijds beroemde filosoof Bolland met een rede van anderhalf uur het herstelde Spinozahuis in 1899 geopend had. De beroemdste gast, Albert Einstein, bezocht het Spinozahuis op 2 november 1920. Kort daarna schreef hij een gedicht, 'Zu Spinoza's Ethik', dat begint met de strofe:

*Wie lieb ich diesen edlen Mann
Mehr als ich mit Worten sagen kann.
Doch fuercht ich, dass er bleibt allein
Mit seinem strahlenden Heiligenschein.*

In 1929 antwoordde Einstein, op de vraag of hij in God geloofde: 'Ik geloof in de God van Spinoza, die zichzelf openbaart in de wetmatige harmonie van het heelal, en niet in een God die zich bemoeit met het lot en de handelingen van mensen.'

Hemelbed

In 1661 was Spinoza met zijn schaarse bezittingen (een hemelbed, een slijpmolen, een kist met boeken) van Amsterdam naar Rijnsburg verhuisd, rustig gelegen tussen uitlopers van de duinen, bossen en korenvelden. Hij kreeg onderdak in de pas gebouwde woning van de chirurgijn en collegiant Herman Hooman. (Collegianten waren vrijdenkers die buitenkerkelijke bijeenkomsten en catechisaties hielden. In Rijnsburg stond het 'Grote huis' waar zij tweemaal per jaar samenkwamen.) Al in 1656 was Spinoza uit de Amsterdamse Portugees-joodse gemeenschap verstoten, maar pas nadat er in 1659 een tweede ban over hem was uitgesproken voelde hij zich min of meer gedwongen uit de hoofdstad te vertrekken. Volgens zijn biograaf Steven Nadler (Spinoza, a life, 1999) is het een mythe dat Spinoza in Rijnsburg daadwerkelijk in afzondering leefde. Regelmatig kwamen zijn Amsterdamse vrienden langs en soms klopten nieuwsgierige studenten aan, afkomstig uit het nabijgelegen Leiden. (Spinoza had in academische kringen al vroeg een reputatie als radicaal denker.)

Het beeld van Spinoza als kluizenaar is ontstaan in de negentiende eeuw in Duitsland, vertelt Theo van der Werf: 'Halverwege de negentiende eeuw werden de volledige werken van Spinoza in het Duits vertaald door Berthold Auerbach. Die schreef ook een romantiserende biografie waarin hij Spinoza neerzet als kluizenaar. Dat beeld is niet

terecht, toch houden veel mensen daar nog steeds aan vast. We weten eigenlijk weinig van Spinoza's persoonlijk leven, daarom is er zoveel over hem verzonnen.'

Steven Nadler citeert een kennis van Spinoza, die zijn herinnering aan een bezoek aan Rijnsburg opschreef: 'In zijn conversatie was hij zo innemend en gebruikte hij zulke treffende vergelijkingen, dat iedereen zich ongemerkt liet meevoeren en zijn mening deelde. Hij had een grote, doordringende geest en was een bijzonder inschikkelijk mens.' Een theologiestudent, de twintigjarige Johannes Casarius, kwam een tijd bij Spinoza inwonen. Spinoza onderwees hem in de winter van 1662-1663 in de leer van zeventiende-eeuwse Franse filosoof Descartes. Biografe Gullan-Whur schetst een beeld van de meester en de leerling: 'Wie de kille woonkamer in het huisje wel eens heeft gezien, kan zich heel goed Johannes en Benedictus bij de turfachel voorstellen, met kamerjassen over hun hemdsmouwen, zoals dat in Holland gebruikelijk was, waarbij het ledikant de aanwezigen weinig ruimte in het kleine kamertje liet.'

Uit deze lessen kwam Spinoza's eerste boek voort, het enige dat tijdens zijn leven onder zijn eigen naam is verschenen: een uiteenzetting 'in meetkundige trant' over de filosofie van Descartes. Descartes' dualisme van geest en materie zou later door Spinoza overwonnen worden in de Ethica. De bij Descartes van elkaar onafhankelijke substanties lichaam en geest worden bij Spinoza attributen van de ene, alomvattende substantie, die hij als 'God of Natuur' aanduidt, Deus sive Natura.

De student Casarius verliet in april 1663 Rijnsburg en niet veel later vertrok Spinoza naar Voorburg, een stadje op loopafstand van Den Haag. Waarom hij verhuisde is niet duidelijk. Vlakbij zijn nieuwe huis in Voorburg passeerde de trekschuit en Spinoza werd steeds beroemder; de ene bezoeker na de andere meldde zich. Het mag een wonder heten dat hij de Ethica heeft kunnen voltooien.

Spinozaplein

Terug naar Amsterdam. Frank van Kreuningen van de Amsterdamse Spinoza Kring woont vlak bij het Waterlooplein ('Waarom noemen we dat niet het Spinozaplein?'). Hij wil graag laten zien hoezeer Spinoza's geschiedenis met de buurt verweven is, dus gaan we de straat op. Vlak naast zijn huis is het buurtcentrum de Boomspijker gevestigd. Daar begon hij enkele jaren geleden met avondcursussen over Spinoza, 'heel kleinschalig, voor vrienden en kennissen'.

Nu geeft hij twee cursussen voor tweemaal veertien mensen; de volgende cursusreeks is al volgeboekt. Welke mensen komen op Spinoza af? Van Kreuningen: 'Het zijn allemaal hogergeschoolden, de meesten tussen de veertig en de zestig jaar oud. Vorig jaar had ik een dame van 91 en een jongen van 22 in de groep. De mensen die niet meer geloven, dat is de grootste groep die interesse heeft in Spinoza. Spinoza ontzenuwt alle vormen van bijgeloof en speculatieve religieuze dogma's en verklaart alle georganiseerde religies voor onnodig, maar als je het echt nodig hebt, vind je bij hem toch een eigentijds godsbeeld.'

We lopen van het buurtcentrum naar het De Pintohuis aan de Jodenbreestraat in Amsterdam, waar de Openbare Bibliotheek zit. In het De Pintohuis heeft de Amsterdamse Spinoza Kring een kantoor en er komt ook wekelijks een studiegroep bijeen om onder Van Kreuningens leiding Spinoza's werken te

bespreken. Het De Pintohuis moet in de toekomst een volwaardig debat en cursuscentrum worden. Op Spinoza's geboortedag op 24 november wordt in de bibliotheek een tentoonstelling geopend met veel aandacht voor de relatie tussen Amsterdam en Spinoza. De tentoonstelling is samengesteld met de hulp van Lodewijk Wagenaar, conservator van het Amsterdams Historisch Museum.

Van het De Pintohuis lopen we door de Jodenbreestraat naar het Waterlooplein. Van Kreuningen zou graag zien dat zijn monument aan de oostzijde van de Zwanenburgwal komt te staan; nu staan daar kraampjes van de Waterloopleinmarkt. Ook hoopt hij op een mooie promenade: 'Het beste zou zijn als de kade geheel of gedeeltelijk vrijkwam, zodat het gaat meewerken in het monument.'

De gemeente Amsterdam heeft inmiddels drie mogelijke locaties aangewezen: Van Kreuningens locatie aan het water, een locatie bij de metro-ingang en een bij de Blauwbrug. 'Wat ons betreft moet de Amsterdamse Kunstraad de doorslaggevende beslissing nemen over de plek.'

De Amsterdamse Spinoza Kring heeft 17.000 euro startsubsidie gekregen van het Amsterdams Fonds voor de Kunst om mogelijkheden voor een monument te onderzoeken. De gemeente moet nog bepalen hoeveel geld ze zal bijdragen aan de half miljoen die het monument moet kosten. De Stichting Kunst in de Openbare Ruimte heeft 150.000 euro toegezegd. 'Als al dat geld iets aangeeft', zegt Van Kreuningen, 'is het ons ambitieniveau. Het monument moet geen prul worden.'

De gemeente staat in ieder geval achter de plannen van de Amsterdamse Spinoza Kring. Burgemeester Job Cohen wees al in 2004 tijdens de uitreiking van de Spinozalens (een internationale prijs die sinds 1999 wordt uitgereikt) op het actuele belang van de filosoof: 'We kunnen door het bestuderen van de ideeën van Spinoza en de Verlichtingsidealen die hij verwoordde een hernieuwde inspiratie en een versterkt bewustzijn vinden om onze politieke cultuur op waarde te schatten en te verdedigen.'

Destijds wilde de organisatie van de Spinozalens een standbeeld ergens in de stad, maar dat initiatief is doodgebloed. Van Kreuningen is zeker niet van plan het op te geven, hoe langzaam het proces ook verloopt. En hij wil pertinent niet dat het monument een standbeeld wordt. 'Voorlopig noem ik het een kunstwerk. Je moet niet aan een statisch beeld denken. Je kunt er informatie krijgen over Spinoza en zijn relatie met de stad, en er moet visueel iets te beleven zijn.'

Lange tenen

Er zijn ook mensen die wel graag een standbeeld van Spinoza in Amsterdam zouden zien. Erno Eskens bijvoorbeeld, uitgever van filosofieboeken bij Veen Magazines en een paar jaar geleden betrokken bij de organisatie van de prijs de Spinozalens. Als auteur van de Filosofische reisgids voor Nederland en Vlaanderen (2000) is Eskens bovendien een kenner van alle gedenktekens, plaquettes en standbeelden die aan filosofen gewijd zijn. Hij is voorstander van een mooi beeld. 'Liefst geen abstract of interactief kunstwerk, maar gewoon de mens in brons gevat. Iets wat over vijfhonderd jaar nog staat en dat we dan nog steeds mooi kunnen vinden. Het beeld van Erasmus in Rotterdam vind ik een voorbeeld van een geslaagd beeld. Dat staat er al eeuwen, en mensen gaan er al eeuwen naar toe.'

Dat Amsterdam geen beeld van Spinoza heeft, zal vast niet alleen met religieuze lange tenen van doen hebben, veronderstelt Eskens. ‘Het ontbreken van zo’n beeld is ook typisch voor de Nederlandse zelfhaat.’

Blijkbaar begint Amsterdam de zelfhaat te overwinnen. De gemeente gaat de Spinoza-promotie volgend jaar grootschalig aanpakken. In de periode dat de stad door Unesco is aangewezen als Wereldboekenstad (van 23 april 2008 tot en met 22 april 2009) worden door de stichting Amsterdam Wereldboekenstad allerlei activiteiten rondom het thema ‘Open Boek, Open Mind’ georganiseerd. Daarmee hoopt de organisatie de dialoog over de vrijheid van meningsuiting te stimuleren. Als iconen van het evenement zijn Anne Frank en Annie M.G. Schmidt gekozen. En uiteraard Spinoza.

‘Spinoza is een mooi rolmodel’

Carolien Gehrels (39) is wethouder Kunst en Cultuur (PvdA) van de gemeente Amsterdam. In de cultuurnota die ze dit voorjaar presenteerde, noemt Gehrels Amsterdam ‘de stad van Spinoza’. ‘Spinoza is een leidraad geweest voor mijn cultuurbeleid’, legt Gehrels uit. ‘In mijn nota schrijf ik: ‘In Amsterdam kun je zijn wie je bent, tussen mensen die anders zijn dan jij.’ Over die combinatie van persoonlijke vrijheid en tolerantie ten opzichte van anderen heeft Spinoza heel inspirerend geschreven.’ Gehrels citeert de filosoof (‘Hoe kleiner de vrijheid van meningsuiting is in een staat, hoe gewelddadiger zij geregeerd wordt’) en zegt vervolgens: ‘Spinoza stelt de vrijheid van meningsuiting boven de vrijheid van godsdienst, dat maakt hem tot een actuele denker.’

Dat de VVD’er Atzo Nicolai Spinoza ziet als een filosoof met liberale ideeën, weerhoudt Gehrels er niet van om te spreken over een ‘sociaal-democratische Spinoza’. ‘Ik zie hem namelijk ook als een leraarsfiguur, die het vergaren van kennis zag als een manier om jezelf te verheffen. Spinoza is bovendien een mooi rolmodel, een allochtoon van de tweede generatie, afkomstig van Portugees-joodse ouders: hij laat zien wat je kunt bereiken als je investeert in je talenten.’ De wethouder vindt het buitengewoon jammer dat de wereldberoemde Spinoza in zijn geboortestad niet zo bekend is. ‘Het wordt tijd om hem de eer te bewijzen die hem toekomt. En daarom steunen we de plannen van de Amsterdamse Spinozakring, daarom helpen we de Portugese synagoge restaureren en krijgt de

Uilenburger synagoge weer de functie van een cultureel-maatschappelijke ontmoetingsplaats. Zo volgen we letterlijk de voetsporen van Spinoza, want hij leefde hier rond het Waterlooplein.’

‘Wie kennis verwerft, wordt een beter mens’

Leonhard van Geijn (26), schrijver en student wijsbegeerte aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam, kwam al meteen in zijn eerste jaar in contact met Spinoza, toen hij colleges volgde van de Ethica-vertaler Henri Krop. Toen Van Geijn vorig jaar de politieke geschriften van Spinoza las, stuitte diens verbod op verzet tegen de soeverein hem tegen de borst. Spinoza geeft de soeverein wel het advies om redelijk te zijn, maar verder hoeft hij zich aan geen enkele normatieve regel te onderwerpen.

‘Gelukkig komt uit de Ethica een andere Spinoza naar voren’, zegt Van Geijn. ‘Daarin zegt hij dat wie de wereld probeert te begrijpen en steeds meer kennis verwerft, uiteindelijk een beter mens wordt. Natuurlijk, ontwikkelde mensen kunnen ook slecht

zijn, maar er zit toch wat in. Zelf merk ik dat ik, nu ik een paar jaar gestudeerd heb, toch toleranter ben geworden.'

Van Geijn is vooral gegrepen door Spinoza's radicale pleidooi voor tolerantie. 'Juist in het multiculturele debat is het belangrijk dat er een ruimte is waarin verschillende meningen aan het licht kunnen komen. Als je rustig met elkaar kunt discussiëren, slaag je er misschien in om op zijn minst onze verschillen te erkennen en te tolereren.'

Interessant, zegt Van Geijn, is dat Spinoza de kerk ondergeschikt maakt aan de staat, maar dit betoogt vanuit zijn interpretatie van de Schrift. 'Hij is voor onbegrensde vrijheid van meningsuiting, maar doet er alles aan om de gelovigen van zijn tijd niet te kwetsen. Zo iemand is nodig in onze tijd, en ze bestaan ook. Denkers als Abu Nasr Zayd doen dat voor de Koranstudie. Dat is veel constructiever dan wat Jami en Hirsi Ali doen. Zij die redelijk zijn, zijn ook bescheidener en hebben meer consideratie, zo kunnen we leren van Spinoza.'

'Spinoza spoort je aan je verstand te gebruiken'

Saskia van Ooij (37) studeert Wijsbegeerte in deeltijd aan de Universiteit van Utrecht en werkt als beleidsadviseur bij een grote woningcorporatie. 'Tijdens mijn studie kwam ik in aanraking met Spinoza's denken', vertelt ze. 'Uit interesse heb ik in aanvulling op de colleges de Ethica van kaft tot kaft gelezen. Dat boek is prachtig logisch opgebouwd. Het begint met een uiteenzetting over hoe de wereld in elkaar zit en daaruit wordt alles afgeleid.'

Van Ooij zegt dat Spinoza haar 'uitnodigt tot denken.' 'Spinoza spoort je aan je eigen verstand te gebruiken. In dat opzicht is de Ethica ook een praktisch boek. Spinoza relateert bepaalde zaken enorm door te stellen dat we de dingen in het perspectief van de eeuwigheid moeten aanschouwen, en dus niet vanuit onze eigen tijdelijke belangen. En als je inziet dat je op sommige dingen geen invloed kunt uitoefenen, dan kun je daarin berusten en je energie aan andere dingen besteden. Dus kennis en inzicht leiden volgens Spinoza tot rust, vreugde en uiteindelijk tot vrijheid. Want als je steeds maar overal bovenop springt, reagerend vanuit gevoelens die ontstaan vanuit een subjectieve interpretatie, dan ben je niet vrij. Niet dat emoties uitgebannen moeten worden, maar wel dat je begrijpt waar je gevoelens vandaan komen, anders word je voortdurend geregeerd door prikkels van buitenaf. En dat maakt Spinoza heel actueel. Kijk bijvoorbeeld naar de discussies over het passief consumeren. De vraag is of we daar nou gelukkiger van worden. Laat je niet te veel sturen door wat een ander zegt dat jij zou moeten willen. Denk voor jezelf en doe wat goed is voor jou, waar jij gelukkig van wordt.'

'Spinoza bleef op zoek naar het blijvende geluk'

Jan Knol (61), predikant in Smilde, heeft in twee boeken het gedachtegoed van Spinoza uitgelegd: En je zult spinazie eten en Spinoza uit zijn gelijkenissen en voorbeelden. Knol noemt zichzelf een spinozist. 'Als ik hem lees', zegt hij, 'dan denk ik: dat heb ik zelf ook altijd zo gedacht.'

Knol heeft drie jaar geleden een Spinozakring opgericht in Groningen. Met twintig mensen komen ze maandelijks bij elkaar om het werk van Spinoza te bespreken. Knol: 'In de kern is het een makkelijke en mooie filosofie. Maar de vorm, vooral in de Ethica, is moeilijk en dat schrikt af.' Wat is de kern dan? 'Dat alles een prachtige eenheid is en dat wij daar een stukje van zijn. Het ging Spinoza om één ding: het blijvende geluk. Hij

was een man met veel lijden in zijn leven. Toch bleef hij op zoek naar het geluk, en daarop geeft hij als antwoord: het inzicht in de eenheid van de geest met het grote Geheel.'

'Ik ben nu 36 jaar dominee', zegt Knol, 'en ik heb al die jaren met collega's mijn best gedaan om het geloof intact te houden. Toch heb ik de kerk zien verschrompelen. Men verliest langzaam het beeld van God in de vorm van een Persoon die boven en buiten de wereld staat en als een soort Koning regeert en de goeden beloont en de kwaden bestraft. Spinoza biedt ons een andere visie waarin God en het eindeloos, eeuwig universum samenvallen. Hij kan ons helpen een nieuwe, meer redelijke vorm te geven aan het geloof. Eigenlijk kom je met hem vanuit de theologie in de filosofie terecht. Het spinozisme is voor mijn gevoel een goede voortzetting van het christendom; Spinoza had een groot respect voor Jezus Christus. Feitelijk was Spinoza ons driehonderd jaar voor, hij heeft de eerste aanzet gegeven tot het emancipatieproces waar we nu middenin zitten.'

WAAROM WERD SPINOZA VERBANNEN?

De in het Portugees gestelde banvloek die in 1656 over Spinoza werd uitgesproken, is lange tijd verkeerd vertaald en geïnterpreteerd. Dat stelt de Amsterdamse historica Odette Vlessing na jarenlang onderzoek in een uitgave van de Vereniging Het Spinozahuis, die op 24 november verschijnt. In het boek der besluiten (Livro dos Accordos) van de Portugees-joodse gemeente staat opgetekend: 'De heren van de Mahamad (bestuur) maken bekend dat zij kort geleden (há Dias) op de hoogte zijn gebracht van de slechte opvattingen en daden van Baruch d'Espinoza en dat zij op verschillende manieren en met verschillende beloften geprobeerd hebben hem van zijn slechte weg af te houden.' Aan het eind van de ban staat: 'Wij bevelen dat niemand contact met hem opneemt of hem enige gunst verleent of met hem onder één dak verkeert of zich binnen vier ellen van hem bevindt of enig document (papel) door hem opgemaakt of geschreven leest'.

Vlessing stelt dat de verbanning niet te maken had met afwijkende filosofische ideeën, maar met een conflict op civielrechtelijk gebied. In de zeventiende en achttiende eeuw leefden de Amsterdamse joden volgens hun eigen huwelijks- en erfrecht, dat afweek van het Hollands burgerlijke recht.

De familie Spinoza was één van de oudste en meest vooraanstaande families van de Portugees-joodse gemeenschap van Amsterdam. Benedictus (ook wel Baruch) de Spinoza was de zoon van de handelaar Michaël de Spinoza, wiens zaak na zijn dood in 1654 werd overgenomen door zijn twee zoons.

Twee jaar later liet Spinoza zich minderjarig verklaren en deed hij een beroep op de Hoge Raad van Holland, schrijft Vlessing, 'die toestond dat hij afstand deed van de erfenis van zijn vader die hij oorspronkelijk geaccepteerd had. Ook werd hij daarmee gevrijwaard van vervolging voor de eventueel onwettige daden die hij als minderjarige bij de afhandeling van de zaken had gedaan. Dit verzoek aan de Hoge Raad werd ingediend, omdat de boedel van Michaël Spinoza belast was met zware schulden.

Spinoza deed dus een beroep op het Hollands burgerlijke recht om aan een dreigend faillissement te ontkomen. Hij liet zich minderjarig verklaren, hoewel hij volgens de joodse wet al op dertienjarige leeftijd meerderjarig was, en weigerde

verantwoordelijkheid te nemen voor de schulden van zijn vader. Daarbij deed hij een poging om, in strijd met de rabbijnse wetten, een deel van zijn moeders erfenis te krijgen. Vlessing: 'De keuzes die Baruch had gemaakt waren niet ontbloot van rationaliteit. Hij was immers niet schuldig aan de deplorabele toestand van de boedel van zijn vader. Baruch heeft waarschijnlijk, net als zijn vader, getracht de slechte financiële positie van de handelonderneming te verbergen, om de eer en de goede naam van de familie te redden. Voor de joodse gemeenschap was het ontkennen van enige verantwoordelijkheid echter onaanvaardbaar. (-) Daarbij weigerde hij ook nog de bemiddeling van de parnassim [de joodse bestuurders]. De feiten laten zien dat Baruch Spinoza wanhopig was, en dat hij toen zeker geen tijd had voor het ontwikkelen van wijsgerige ideeën.'

IS SPINOZA ATHEÏST OF NIET?

Is Spinoza, die God gelijkstelt aan de natuur, nu wel of geen atheïst? Over deze vraag wordt al sinds de eerste en postume publicatie van de Ethica (1677) gedebatteerd.

In de achttiende, negentiende en twintigste eeuw laaide dat debat steeds weer op, als er mensen opstonden die om verschillende, vaak strategische en ideologische redenen Spinoza als atheïst zagen of juist als een spiritueel denker.

Wiep van Bunge, decaan van de Faculteit der Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit in Rotterdam en hoogleraar Geschiedenis van de Wijsbegeerte, gepromoveerd op Spinoza, stelt dat er altijd verschillende interpretaties zijn geweest. Een vraaggesprek met een prominent Spinoza-specialist.

Wanneer is het debat over Spinoza begonnen?

Van Bunge: 'Al in de zeventiende eeuw gaf Spinoza aanleiding tot een enorme pamflettenstroom. Die kwamen vooral van mensen die hem bestreden als een atheïstisch en immoreel denker. Maar zelfs zijn felste critici gaven toe dat hij een atheïst van niveau was.

De verschillende vleugels binnen het spinozisme vallen terug te voeren op een reële ambivalentie in zijn metafysica. Op grond van de Ethica zou je kunnen concluderen dat godsdienst in laatste instantie een totaal misverstand is. Er is namelijk één superieure heilsweg en dat is de filosofie.

Maar er zijn ook plaatsen waar Spinoza zich gunstig uitlaat over godsdienst en waar hij bijvoorbeeld laat weten hoe hoog hij Mozes heeft zitten en dat hij Christus als een filosoof ziet. En wat hij schrijft over de eminentie van de christelijke moraal. Dat verhoudt zich allemaal niet zo goed tot een materialistische duiding van Spinoza. Het werk blijkt dan toch veelzijdiger.'

Is de visie van Jonathan Israel, die Spinoza als atheïstische, radicale Verlichter neerzet, dan eenzijdig?

'Nou, het is wel zo dat Israel al het gewicht legt op die materialistische lezing. Dat levert hem ook kritiek op. Maar daarbij moet ik aantekenen dat hij gelijk heeft, meer dan zijn critici inzien, wat betreft de perceptie van Spinoza eind zeventiende, begin achttiende eeuw. Het soort nuanceringen dat ik daarnet aangaf, werden toen nauwelijks gezien. Spinoza werd neergezet als een absolute atheïst, een volstrekte materialist.'

Wie hebben er nu gelijk, de idealisten of de atheïsten?

‘Er is nu eenmaal een ambivalentie in het werk van Spinoza, die beide richtingen mogelijk maakt. Maar ik ben er ook geen voorstander van om van Spinoza een mysticus of een erechristen te maken. Die god van Spinoza, dat is niets anders dan de natuur in zijn geheel.’

Maar de vrijzinnige christenen willen graag nog een onpersoonlijke god overhouden. ‘Wie ben ik om dat tegen te spreken? Ze moeten zich alleen wel realiseren waar ze het over hebben. Het is geen god waar je voor kunt knielen. Het is een immanente god, die op geen enkele manier boven de natuur staat en dus ook niet de bron kan zijn van een geopenbaarde moraal. De moraal moet zijn geldigheid ontleen aan filosofische rechtvaardiging. De vraag is dan wat de christelijke traditie nog kan met zo’n godsbeeld. Maar die vraag is niet aan mij om te beantwoorden, ik ben geen christen.’

Waarom vindt er op dit moment zo’n sterke herwaardering van Spinoza plaats? Is dat zuiver de verdienste van Jonathan Israel?

‘Voor een belangrijk deel wel, waarbij we moeten beseffen dat hij het niet allemaal zelf bedacht heeft. Kijk maar naar zijn bronnen, daar zijn veel door Nederlanders geschreven publicaties bij.’

Wat vindt u ervan dat sommige politici en publicisten zich in actuele debatten op de ideeën van Spinoza en het werk van Israel beroepen?

‘Daar ben ik dubbel over. Aan de ene kant is het prachtig dat een oude en moeilijk toegankelijke filosoof onder een breed publiek belangstelling geniet. Maar je houdt je hart vast wanneer je ziet hoe men met zijn ideeën aan de haal gaat. Ik meen te weten dat Israel helemaal niet zo gelukkig is over alle manieren waarop van zijn visie gebruik wordt gemaakt.’

Israel heeft daar zelf ook aanleiding toe gegeven door buiten het kader van de wetenschap te treden en politiek getinte uitspraken te doen over bijvoorbeeld de toestand in Nederland. In de Thomas More-lezing heeft hij gewaarschuwd voor de invloed van religie op de politieke cultuur.

‘Dat klopt. Maar het is ook heel duidelijk dat Israel ervoor past om voor het karretje van de islambashers te worden gespannen. Hij weigert om met Wilders en consorten te worden geassocieerd. Ook wijst Israel erop dat het niet aangaat één bijzondere religieuze groep ter verantwoording te roepen omdat zij zich beroepen op een bovennatuurlijk geopenbaarde moraal. Het gaat hem om een principiële kwestie.’

De meeste Verlichtingsspecialisten mengen zich niet in het publieke debat, die kijken met kromme tenen toe hoe de Verlichting wordt ingezet voor politieke doelen, door mensen die het werk van bijvoorbeeld Spinoza waarschijnlijk nauwelijks bestudeerd hebben. Men vergeet vaak dat Spinoza een van de eerste pleitbezorgers was voor onvoorwaardelijke tolerantie. Terwijl je nu op de uiterste rechtervleugel mensen hebt die uit naam van de Verlichting voor een boekverbod pleiten.’